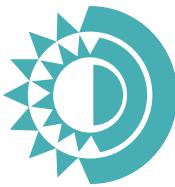

¡BOMBA!

Fue una temporada ingrata,
mas nos vino a demostrar:
en beisbol peninsular,
hoy somos todos Piratas

K'intsil

Edición de fin de semana, del viernes 5 al domingo 7 de septiembre de 2025

CAMPECHE · YUCATÁN · QUINTANA ROO · AÑO 11 · NÚMERO 2558 · www.lajornadamaya.mx

TEEK, U WAKAXIL K'ÁAK'NÁAB, U JATS'UTS BA'ALCHE'IL JA'OB

Tu jeets'el ja'il Golfo de México
yéetel Caribee' kaja'an juntúul ti' le
jach jats'uts ba'alche'ob yaan ich
k'áak'náab: teek, wa manatí antillano,
(*Trichechus manatus manatus*). Le
nojoch ba'alche'a', k'ajóolta'an beey
"vaca marina" tumen ku jaantik
xiíwo'ob, ts'o'oke' kex tumen noj chiíkul
kuxtal yaan Yucatáne', sajbe'entsil
yanik u ch'eejel.

Teeke', méek'a'an tumen u ordenil
Sirenia, junmúuch' ja'il ba'alche'ob
ojéela'an yáax yanchaj tu ja'abilo'ob
Eoceno temprano, kex walkil 50
millonesil ja'abo'ob. Jump'él t'i' le
óoxp'él jejelás teeko'ob yaan yóok'ol
kaab, jeex u jeelo'ob, manatí africano
(*Trichechus senegalensis*) yéetel
amazónico (*Trichechus inunguis*).

Nuxí' janal xiíwo'obe' ku p'isiko'ob
tak óoxp'él metros u chowakil yéetel
ku pítmaansik 500 kilos u aalil.
Poloktako'ob ts'o'oke' u wíinkilalo'obe'
jach uts beeta'an t'i'al u kuxtal ich ja'.
U yoot'ele' samal boox. Kéen siíjike'
ku p'isik ichil 90 tak 100 centímetros.
Jump'él ba'al jach uts t'i' leti'obe',
leti' u cha'am kojo'ob, tumen mantats'
u jeliko'ob tu kuxtal'ob, lela' ku
yúuchul tumen ku jaantik u xiíwi'ob
k'áak'náab ikil u bin u néenesik. Ku
tsa'ayal kuxtal tak 60 ja'abo'ob.

Kex tumen u wíinkilale' piixil yéetel
bek'ech beyxan jump'ít tso'otse', yaan
u piimpim me'ex, ts'o'oke' kóomtak, u
k'aaba'obe' vibrisas, ku bak'pachtik u
chi'. Ku mayaj t'i' beey sensores t'i'al u
kaxtik u yo'och. Beey tumen chéen u
xiíwil k'áak'náab ku jaantike', ya'ab u
janal. Je'el u jaantik tak 10% t'i' u aalil
sáansamal, ts'o'oke' ku jaantik kex 60
u jejeláasil xiíwo'ob.

Ka'ache', tu lu'umil México suuk
u yila'al ti' tuláakal u péetlu'umiloob
yanik tu jáalikil Golfo de México,
ba'ale' tumen jach ya'ab u kiinsa'al
ka'achij, beyxan tumen ku
k'askúunta'al ja'ob tu'ux kaja'ane',
ts'o'ok u jach p'iittalo'ob. Walkila', yaan
ku yila'al Caribe', u ya'abile' Reserva
de la Biosfera de Sian Ka'an yéetel
Bahía Chetumal.

OOCHEL CORTESÍA OCEANA

ESPECIAL: FAUNA NUESTRA | P. 42 YÉETEL 43